# AMALIYOT JARAYONIDA TALABALAR MANTIQIY TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASOSLARI VA METODIK TIZIMI

***Zikiryayeva Manzura Mavlonovna***

*Buxoro davlat tibbiyot instituti tayanch doktoranti*

***Annotatsiya.*** *Maqolada oliy tibbiy ta'lim sharoitida amaliyot jarayonida talabalar mantiqiy tafakkurini rivojlantirishning pedagogik-psixologik asoslari tahlil qilingan. Mantiqiy tafakkurning mohiyati, tuzilishi va kasbiy faoliyatdagi o'rni yoritilgan, uni shakllantirishning psixologik mexanizmlari va didaktik shart-sharoitlari asoslab berilgan. Shuningdek, amaliyot jarayonida mantiqiy tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan metodik tizim – maqsadli, mazmuniy, jarayoniy va natijaviy komponentlari bilan taklif etilgan. Tizimning samaradorligini baholash mezonlari va diagnostika vositalari keltirilgan.*

***Kalit so'zlar:*** *mantiqiy tafakkur, amaliyot, klinik tafakkur, pedagogik-psixologik asoslar, metodik tizim, keys-stadi, muammoli o'qitish, refleksiya, tibbiy ta'lim.*

## Kirish

Zamonaviy oliy ta'lim tizimida bo'lajak mutaxassislarni tayyorlash sifatiga qo'yiladigan talablar tobora ortib bormoqda. Axborot hajmining keskin o'sishi, kasbiy faoliyat sharoitlarining murakkablashuvi mutaxassisdan tayyor bilimlarni yod olishni emas, balki ularni tahlil qilish, solishtirish, xulosa chiqarish va qaror qabul qilish qobiliyatini talab etadi. Bunday qobiliyatning asosini mantiqiy tafakkur tashkil etadi.

Bu masala tibbiyot ta'limida alohida ahamiyat kasb etadi. Shifokorning kasbiy faoliyati – bemor shikoyatlarini yig'ish, anamnezni tahlil qilish, simptomlarni o'zaro bog'lash, farazlar ilgari surish, ularni tekshirish va yakuniy tashxisni asoslash – to'liq mantiqiy xulosalar zanjiriga tayanadi. Mantiqiy xato esa

bemor salomatligi uchun jiddiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Shu sababli klinik tafakkurning poydevori bo‘lgan mantiqiy tafakkurni talabalik davridayoq, ayniqsa o‘quv va klinik amaliyot jarayonida maqsadli rivojlantirish dolzarb pedagogik vazifadir.

O‘zbekiston Respublikasida ta’lim tizimini rivojlantirish bo‘yicha qabul qilingan strategik hujjatlarda ham oliy ta’lim bitiruvchilarining mustaqil va tanqidiy fikrlash, kasbiy muammolarni hal etish kompetensiyalarini shakllantirishga katta e’tibor qaratilgan. Biroq amaliyotda talabalar mantiqiy tafakkurini rivojlantirish ko‘pincha o‘quv jarayonining spontan natijasi sifatida qaraladi, uni maxsus loyihalashtirilgan metodik tizim asosida boshqarish yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmagan. Mazkur maqolaning maqsadi – amaliyot jarayonida talabalar mantiqiy tafakkurini rivojlantirishning pedagogik-psixologik asoslarini aniqlash va shu asosda metodik tizimni asoslab berishdir.

**Tadqiqot metodlari**

Tadqiqotda pedagogik va psixologik adabiyotlarni nazariy tahlil qilish, tushunchalarni qiyosiy-mantiqiy solishtirish, ta’lim jarayonini pedagogik kuzatish, tizimli yondashuv, modellashtirish hamda pedagogik tajriba-sinov metodlaridan foydalanildi.

**Asosiy qism**

**1. Mantiqiy tafakkur tushunchasining mohiyati va tuzilishi**

Tafakkur – borliqni umumlashtirilgan va bilvosita aks ettirish, voqelikdagi sabab-oqibat bog‘lanishlarini aniqlash jarayoni sifatida psixologiyada keng o‘rganilgan. L.S.Vigotskiy tafakkur va nutqning o‘zaro bog‘liqligini, J.Piaje aqliy operatsiyalarning bosqichma-bosqich shakllanishini, J.Dyui esa fikrlashning muammoli vaziyatdan boshlanishini asoslab bergan. O‘zbek psixologlari ham tafakkurning tahlil, sintez, taqqoslash, mavhumlashtirish va umumlashtirish kabi asosiy operatsiyalarini chuqur tadqiq etgan.

Mantiqiy tafakkur – tushunchalar, hukmlar va xulosalar bilan ishlashga asoslangan, izchillik, asoslanganlik va dalillilik bilan ajralib turadigan tafakkur turidir. Uning asosiy tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

- **operatsion komponent** – tahlil, sintez, taqqoslash, umumlashtirish, tasniflash, induktsiya va deduktsiya kabi aqliy amallarni bajarish malakasi;
- **mazmuniy komponent** – fan va kasbga oid tushunchalar tizimini egallash, ular o‘rtasidagi bog‘lanishlarni anglash;
- **motivatsion-qadriyatli komponent** – haqiqatni izlashga intilish, o‘z fikrini asoslashga ehtiyoj, intellektual halollik;
- **refleksiv komponent** – o‘z fikrlash jarayonini anglash, xatolarni aniqlash va tuzatish qobiliyati.

Bu komponentlar yaxlit holda ishlagandagina talaba kasbiy vaziyatda to‘g‘ri xulosa chiqara oladi.

**2. Amaliyot jarayonining mantiqiy tafakkurni rivojlantirishdagi o‘rni**

Nazariy mashg‘ulotlarda talaba asosan tayyor bilimni qabul qiladi. Amaliyot esa bilimni real vaziyatda qo‘llash, nostandart holatlarda yechim izlash imkonini beradi. Aynan shu jarayonda mantiqiy tafakkur uchun eng muhim shart – muammoli vaziyat yuzaga keladi. Tibbiyot ta’limida talaba klinik amaliyot davomida bemor holatini tahlil qilar ekan, to‘liq bo‘lmagan, ba’zan bir-biriga zid ma’lumotlar bilan ishlashga majbur bo‘ladi. Bu esa ma’lumotlarni saralash, ahamiyatlisini ajratish, farazlarni qiyoslash va xulosani asoslashni talab etadi.

Amaliyotning rivojlantiruvchi salohiyati quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

1. nazariya va amaliyot o‘rtasidagi bog‘liqlikni anglash imkonini beradi;
2. tafakkurning faol, izlanuvchan xarakterini ta’minlaydi;
3. mas’uliyat hissini uyg‘otib, fikrlashga ichki motivatsiya yaratadi;
4. o‘qituvchi-mentor, hamkasblar va bemorlar bilan muloqotda fikrni dalillash ko‘nikmasini shakllantiradi.

Shunga qaramay, amaliyot jarayoni maxsus pedagogik boshqaruvsiz bo‘lsa, talaba faqat kuzatuvchi yoki oddiy ijrochi o‘rnida qolib, tafakkur rivoji sezilarli bo‘lmasligi mumkin.

**3. Pedagogik-psixologik asoslar**

Amaliyot jarayonida mantiqiy tafakkurni rivojlantirish quyidagi nazariy yondashuvlarga tayanadi.

**Faoliyat yondashuvi.** Psixologiyada aqliy harakatlar tashqi amaliy faoliyatning ichkilashuvi natijasida shakllanadi (L.S.Vigotskiy, A.N.Leontev, P.Ya.Galperin). Shunga ko‘ra, mantiqiy amallar talabaning o‘zi bajaradigan kasbiy topshiriqlar jarayonida, o‘qituvchi yo‘l-yo‘riq berishi bilan bosqichma-bosqich o‘zlashtiriladi. P.Ya.Galperinning aqliy harakatlarni bosqichli shakllantirish nazariyasi amaliyot topshiriqlarini ketma-ketlikda loyihalash uchun metodologik asos bo‘la oladi.

**Konstruktivistik yondashuv.** Bilim talaba tomonidan shaxsiy tajriba asosida «qurilishi» g‘oyasi amaliyotda o‘rganuvchining faol pozitsiyasini ta’minlaydi. O‘qituvchi bilim yetkazuvchidan fikrlashni yo‘naltiruvchi fasilitatorga aylanadi.

**Kompetensiyaviy yondashuv.** Mantiqiy tafakkur kasbiy kompetensiyaning ajralmas qismi sifatida qaraladi va u kasbiy vaziyatlarda bilim, ko‘nikma va qadriyatlarning birligida namoyon bo‘ladi.

**Muammoli o‘qitish nazariyasi.** Tafakkur muammoli vaziyatda boshlanadi. Shuning uchun amaliyot topshiriqlari talabadan tayyor javobni topishni emas, muammoni ko‘rish, farazlar ilgari surish va ularni tekshirishni talab qilishi kerak.

**Psixologik shart-sharoitlar.** Mantiqiy tafakkurning rivojlanishi talabaning yosh va individual xususiyatlari, diqqat va xotira barqarorligi, kognitiv uslubi, ruhiy holati (stress darajasi, xavotir) hamda o‘quv motivatsiyasi bilan bevosita bog‘liq. Tibbiy amaliyotda yuqori mas’uliyat va vaqt bosimi xavotirni oshirib, fikrlashni qiyinlashtirishi mumkin, shuning uchun psixologik qulay muhit yaratish muhim pedagogik shart hisoblanadi.

**4. Amaliyot jarayonida mantiqiy tafakkurni rivojlantirishning didaktik tamoyillari**

Metodik tizimni qurishda quyidagi tamoyillarga amal qilish maqsadga muvofiq:

- nazariya va amaliyot birligi tamoyili;
- muammoli va izlanuvchanlik tamoyili;
- vazifalar murakkabligini izchil oshirib borish tamoyili;
- talabaning faolligi va mustaqilligi tamoyili;
- refleksivlik tamoyili;
- fanlararo integratsiya tamoyili;
- diagnostika va qayta aloqaning uzluksizligi tamoyili.

**5. Metodik tizim modeli**

Tadqiqot natijasida amaliyot jarayonida talabalar mantiqiy tafakkurini rivojlantirishning to‘rt komponentli metodik tizimi taklif etiladi.

**1) Maqsadli komponent.** Maqsad – talabalarda mantiqiy tafakkurning operatsion, mazmuniy, motivatsion va refleksiv tarkibiy qismlarini shakllantirish. Vazifalar: aqliy amallarni egallash, kasbiy ma’lumotlarni tahlil qilish va asoslangan qaror qabul qilish malakasini rivojlantirish, o‘z fikrlashini baholashga o‘rgatish.

**2) Mazmuniy komponent.** Mazmun amaliyot dasturidagi nazariy bilimlar, kasbiy topshiriqlar va maxsus ishlab chiqilgan mantiqiy-kognitiv topshiriqlar tizimidan iborat. Tibbiyot ta’limi misolida bunday topshiriqlarga quyidagilar kiradi: shikoyat va anamnez ma’lumotlarini guruhlash, simptomlar o‘rtasidagi sabab-oqibat bog‘lanishini aniqlash, differensial tashxis algoritmini tuzish, laboratoriya va instrumental tekshiruv natijalarini talqin qilish, tashxisni asoslash.

**3) Jarayoniy (texnologik) komponent.** Bu komponent uch bosqichda amalga oshiriladi:

- *Tayyorlov-motivatsion bosqich.* Boshlang‘ich diagnostika o‘tkaziladi, talabalarga amaliyot maqsadi va mantiqiy tafakkurning kasbiy ahamiyati tushuntiriladi, mentor bilan hamkorlik shartlari belgilanadi.
- *Asosiy-faoliyat bosqichi.* Talabalar keys-stadi, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, klinik vaziyatli masalalar, rolli o‘yinlar, «aqliy hujum», «Nima uchun?» va «Baliq skeleti» (Fishbone) kabi grafik organayzerlar, klinik muhokama va konsilium simulyatsiyasi, simulyatsion mashg‘ulotlar orqali fikrlash amallarini mashq qiladi. Topshiriqlar «oddiydan

murakkabga» tamoyilida beriladi: avval tayyor algoritm asosida, so‘ng yarim mustaqil, oxirida to‘liq mustaqil tahlil qilinadi.

- *Refleksiv-baholash bosqichi.* Talabalar refleksiv kundalik yuritadi, o‘z xulosalarining asoslanganligini tahlil qiladi, mentor va guruhdoshlar bilan fikr almashadi, xatolar ustida ishlaydi.

Bu jarayonda raqamli texnologiyalar – virtual bemor simulyatorlari, elektron keyslar bazasi, onlayn muhokama platformalari – talabaga xavfsiz muhitda ko‘p marta mashq qilish imkonini beradi.

**4) Natijaviy-baholash komponenti.** Natija talabaning mantiqiy tafakkur darajasi o‘sishi bilan o‘lchanadi. Quyidagi mezonlar tavsiya etiladi:

- *Kognitiv mezon:* mantiqiy amallar (tahlil, sintez, taqqoslash, umumlashtirish) va kasbiy tushunchalarni egallash darajasi;
- *Faoliyat mezoni:* ma’lumotlarni tizimlashtirish, farazlar qurish va tekshirish, xulosani asoslash malakasi;
- *Motivatsion mezon:* mustaqil izlanishga intilish va fikrni dalillashga ehtiyoj;
- *Refleksiv mezon:* o‘z xatolarini aniqlash va tuzatish qobiliyati.

Bu mezonlar asosida uch daraja ajratiladi: past (reproduktiv), o‘rta (qisman izlanuvchan) va yuqori (ijodiy-mustaqil). Diagnostika uchun mantiqiy tafakkur testlari, klinik keys yechimlarini tahlil qilish, kuzatuv kartalari, mentor baholash varaqlari, so‘rovnoma va refleksiv yozuvlardan foydalaniladi.

## 6. Metodik tizimni amalga oshirishning pedagogik shartlari

Tizimning samarali ishlashi uchun quyidagi shartlarga rioya etilishi lozim:

1. amaliyot rahbarlari va mentorlarning mantiqiy tafakkurni rivojlantirish metodikasi bo‘yicha metodik tayyorgarligi;
2. amaliyot topshiriqlarining muammoli va kasbiy yo‘naltirilgan xarakteri;
3. talaba va mentor o‘rtasida hurmatga asoslangan, xatoga nisbatan bag‘rikeng muloqot muhiti;
4. nazorat shaklidan qayta aloqaga asoslangan baholashga o‘tish;

5. o‘quv-metodik ta’minot (keyslar to‘plami, baholash mezonlari, elektron resurslar) mavjudligi.

**Natijalar va muhokama**

Taklif etilgan metodik tizim amaliyotda mantiqiy tafakkurni tasodifiy emas, balki rejalashtirilgan va diagnostika qilinadigan jarayonga aylantiradi. Nazariy tahlil shuni ko‘rsatadiki, talabalar mantiqiy fikrlashni kasbiy topshiriqlarda faol qatnashish, ularni tahlil qilish va o‘z fikrini asoslash orqali eng samarali egallaydi. Keys-stadi va muammoli vaziyatlar talabani tayyor javobdan izlanishga undaydi, grafik organayzerlar fikrlash jarayonini ko‘rinadigan qiladi, refleksiv kundalik esa metakognitiv ko‘nikmalarni mustahkamlaydi.

Tibbiyot ta’limi sharoitida bunday yondashuv klinik tafakkurni shakllantirish bilan uyg‘unlashadi: mantiqiy tafakkurning operatsion asosi tashxis qo‘yish jarayonining aniqligi va asoslanganligini ta’minlaydi. Tajriba-sinov ishlari natijalarini yakuniy xulosada keltirish uchun nazorat va tajriba guruhlari ko‘rsatkichlarini matematik-statistik qayta ishlash (masalan, Pirson $\chi^2$ mezoni yoki Styudent t-mezoni) zarur bo‘ladi.

**Xulosa**

Amaliyot jarayonida talabalar mantiqiy tafakkurini rivojlantirish faoliyat, konstruktivistik, kompetensiyaviy yondashuvlar va muammoli o‘qitish nazariyasiga tayanishi lozim. Mantiqiy tafakkur operatsion, mazmuniy, motivatsion va refleksiv komponentlarning birligi sifatida qaralganda uni maqsadli shakllantirish imkoni paydo bo‘ladi. Taklif etilgan maqsadli, mazmuniy, jarayoniy va natijaviy komponentlardan iborat metodik tizim amaliyotni nafaqat ko‘nikma, balki fikrlash madaniyatini ham rivojlantiruvchi muhitga aylantiradi. Tizimni joriy etish uchun mentorlarning metodik tayyorgarligi, muammoli topshiriqlar bazasi, uzluksiz diagnostika va psixologik qulay muhit asosiy shart hisoblanadi. Kelgusida tizimning samaradorligini tibbiyot ta’limining turli yo‘nalishlarida eksperimental tekshirish istiqbolli vazifa bo‘lib qoladi.

## Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vygotsky L.S. Thought and Language. – Cambridge: MIT Press, 1986.
2. Piaget J. The Psychology of Intelligence. – London: Routledge, 2001.
3. Dewey J. How We Think. – Boston: D.C. Heath, 1910.
4. Galperin P.Ya. Aqliy harakatlarni bosqichli shakllantirish nazariyasi bo‘yicha ishlar.
5. G‘oziev E.G. Tafakkur psixologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi.
6. G‘oziev E.G. Umumiy psixologiya. – Toshkent: Universitet.
7. Bloom B.S. Taxonomy of Educational Objectives. – New York: David McKay, 1956.
8. Facione P.A. Critical Thinking: What It Is and Why It Counts. – California Academic Press, 2011.
9. Croskerry P. A universal model of diagnostic reasoning // Academic Medicine, 2009. – Vol. 84(8). – P. 1022–1028.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining oliy ta’lim tizimini rivojlantirishga oid farmon va qarorlari.